

ДЕРЖАВНІСТЬ ЯК ЕКСПЕРИМЕНТ І СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Розглядаючи концептуальні підходи до вивчення феномену держави у контексті природного, органічного розвитку історії, автор пропонує переосмислити окремі аспекти становлення зовнішньополітичної практики сучасної України.

Десятиліття минуло відтоді, як ми були свідками утворення й «реформування» державних одиниць на теренах Центральної та Східної Європи. Подібні процеси відбувалися у ХХ ст. не вперше і завжди були пов'язані з гірким і драматичним досвідом двох світових воєн. У цій статті автор пропонує подивитися на феномен державності, на процеси зародження, розквіту, занепаду і розпаду держав під кутом зору, що передбачає привнесення в історичний процес природного начала. Зрозуміло, такий підхід не є чимось зовсім новим і досі незнаним. Про державність як своєрідне експериментування у різних контекстах і кожний по-своєму говорили ще Н. Макіавеллі, Й. Гердер, Г. Гегель, М. Бердяєв. У цьому ж контексті запропоновано авторський підхід, який додає дещо нового виміру у баченні феномену нашої державності і аналізі сучасного зовнішньополітичного тла, на якому відбувається становлення України.

Вивчаючи історії як природний, органічний процес, Гердер писав: «Це є щастя, що людство та держава є різні речі; бо ж людство має пройти крізь усі можливі форми... І сприяють тому не правителі й не мистецтво людей, а природа, яка при цьому використовує правителів та мистецтва» [1]. О. Шпенглер, прихильник органічного розуміння історичного розвитку, зазначав: «Я бачу у всесвітній історії картину вічного утворення і перетворення, дивного становлення і змінювання органічних форм» [2]. У сучасних умовах проблеми виникнення й розпаду держав з позицій математичного моделювання намагається розглядати російський вчений К. Плохотніков, який називає окремі держави чи союзи держав «геополітичними атомами», з яких і «складається» глобальний історичний процес, що являє собою «динаміку утворення і розпаду союзів» [3].

У Новочасну добу від політиків вимагалось «вписувати» минулість державних утворень в імперські геополітичні контексти. Здобуття сфер

власного впливу шляхом штучного створення державних одиниць і посадження маріонеткових правителів ставало ледь не повсякденною практикою. Так, у часи Тильзітського миру, зауважує граф М. Сперанський, стало можливим «створення та спорудження» Бонапартом Варшавського герцогства [4]. Ще у 1809 р., коли Наполеон перебував в Тюільрі в оточенні породжених ним королів і державців, на стіні палацу хтось наклеїв афішку з написом: «Продається й недорого: фабрика королів (*fabrique de sires*)» [5].

Спираючись на досвід ХХ ст., можемо назвати кілька державних одиниць, що припинили існування у вирі трансформацій та воєн - Чехословаччина, Югославія, Радянський Союз, серед віддалених у часі прикладів - Османська та Австро-Угорська імперії. Історичні «вироки» державним утворенням писали здебільшого за зачиненими дверима. Так, приміром, під час Паризької конференції у тиші кабінетів політики експериментували з народами й територіями, що було безкінечно далеко за духом від «пристрасних мрій» про нову демократичну Європу. Англійський політик Г. Нікольсон згадував, що атмосфера засідань радше нагадувала ту, що панувала колись у лондонських вітальнях, й іронічно зауважував: «Поки дві-три мухи вилітають у вікно і влітають до зали знов, Угорщина встигає втратити свою північ і свій схід. Потім йде кордон з Австрією; його також не зачіпають. Потім кордон з Югославією; прийнято без змін згідно з доповіддю комітету. Потім чай з мигдальним печивом» [6].

Таких, перш за все геополітично орієнтованих «експериментів» в новітній історії Центральної та Східної Європи було чимало. Якщо звернутися до періоду радянського домінування у регіоні, то найбільш яскравим прикладом цього було створення та існування Німецької Демократичної Республіки. Колишній керівник східнонімецької розвідки М. Вольф у спогадах зма-

льовує механізми роботи створеної Сталінін держави-голема. Керівництво НДР, зазначає він, наприкінці 50-х років боялося, що в ім'я об'єднаної нейтральної держави Москва погодиться на створення німецької конфедерації і віддасть НДР у жертву. На початку 70-х років, коли у Кремлі, навпаки, вважали, що між НДР та ФРН не може бути жодного зближення, у розмові з Е. Хоннекером Л. Брежнев наголошував: «Ерїх, адже у вас стоять наші війська, не забувай ніколи про це. Без нас не було б НДР». Доля «сконструйованих» таким чином держав є незavidною: з часом вони перетворюються на своєрідне геополітичне «майно». Не випадково М. Вольф вжив вираз «розпродаж НДР» [7]. Цікаво, що об'єднання двох німецьких держав відбулося відповідно до статті 23 Основного закону саме Федеративної Республіки. Як влучно зауважив відомий радянський дипломат Ю. Квіцинський, НДР «немовби розчинилася у західнонімецькій державі» [8].

Виникнення та зникнення тих чи інших імперій, держав, геополітичних союзів має бути сприйняте як зовнішня, механістична канва міжнародних відносин, як своєрідне «експериментування» Кліо. М. Бердяєв після закінчення Першої світової війни констатував, що руйнуванню підлягають держави як монархічні, так і демократичні. «Переживає кризу та крах не та чи інша форма держави, а сама держава. Міцних, довголітніх держав не залишилось. Жодна держава не знає, що буде з нею завтра» [9]. Як колись радив Жозеф де Местр, *краще прислухатися до історії, тобто до «експериментальної політики»*, до єдиного, що заслуговує на довіру наставника: «Вона ніколи не скаже нам нічого, що суперечить істині» [10].

У дослідника не може не виникнути запитання про те, як оцінити досвід становлення України за умов безперервного геополітичного експериментування. Хотілося б відразу застерегти читача від надто спрощеного розуміння геополітики як розбудови часом неадекватних схем і моделей розвитку міжнародних відносин. Такі підходи часто перетворюються на стереотипи масової свідомості, і визначальну роль при цьому можуть відігравати географічні карти. Як зазначає тайландський історик Тхонгчай Вінічакул (1988) у своєму дослідженні ролі географічних карт у формуванні тайландських кордонів, «...карта визначала просторову реальність, а не навпаки. Інакше кажучи, замість того, щоб наслідувати модель чогось, що вона мала б репрезентувати, карта сама була такою моделлю» [11]. У суча-

сних розвідках, скажімо З. Бжезінського, саме карти виступають інструментом конкретизації нових часто-густо міфологізованих геополітичних претензій і уявлень.

Розглядаючи досвід співіснування України зі своїми сусідами, зауважимо, що більшість з них самі перебувають в оточенні «державних експериментів». Взяти хоча б Польщу, довкола якої – об'єднана Німеччина, Чехія, Словаччина, Білорусь, Литва і, зрозуміло, Україна, або Румунію, розташовану поміж трьома новими державними одиницями – Україною, Молдовою, новою Югославією. Що ж до України, то вона також перебуває в якісно новому оточенні – Російська Федерація, Білорусь, Молдова, Словаччина, причому дві інші сусідки України, які не зазнали геополітичних «мутацій» після Другої світової війни (Угорщина і Польща), за цей час стали членами НАТО. Отож, викликів існує чимало, «зовнішні чинники діють нерівномірно і немовби викривляють міжнародний простір навколо України» [12].

Виникає запитання: чи в змозі Україна відігравати вагому незалежну геополітичну роль? Зважаючи на реальний стан справ, ми говоримо: «Ні». Втім, насправді така роль нікому й не потрібна. Україна має звестися на ноги як економічно, політично й культурно самодостатня державна одиниця *середньої ваги* (як говорять в англійському світі – в якості *middle power*). Якщо подивитися реально, Україна в багатьох схемах і міркуваннях розглядається досить образливо як своєрідний *геополітичний мінус* щодо Радянського Союзу чи щодо сучасної Росії. У 1988 р. директор Центру Російських та Східноєвропейських студій в Мічиганському університеті професор Роман Шпорлюк виступив на спеціальних слуханнях одного з підкомітетів Комітету у зовнішніх справах Конгресу США як радянолог із спеціальною доповіддю. Він, зокрема, сказав: «Якщо і є хоч одна національність, чий амбіції в їх екстремальній формі дійсно зменшать або загрожуватимуть статусу Радянського Союзу як великої держави, так це Україна. Відверто кажучи, якщо Естонія відпаде [від імперії], посправжньому цього ніхто не помітить... Якщо ж Україна відокремитися, Радянський Союз більше не наддержавою». Таке значення України, на його думку, пояснюється не тільки її економічною вагою, а й стратегічним розташуванням, зв'язком із Середнім Сходом, Чорним морем, можливим контролем над Середземномор'ям і Східною Європою. Отже, «будь-яке послаблення тут трансформує Радянський Союз» [13].

Показово, що деякі аналітики в США схильні вбачати в Україні арену протистояння й воєнного протиборства з Росією. Б. Поузен, професор політології Массачусетського політехнічного інституту, розглядає гіпотетичні сценарії широкомасштабної війни між Україною та Росією. З точки зору відпрацювання всіх можливих варіантів подій, мабуть, це і правильно, але коли я читав цю статтю, мені як пересічному громадянину стало моторошно. Ключова думка Поузена така: «Вже сьогодні є всі необхідні передумови для швидкого включення в НАТО таких країн, як Польща, Угорщина, Чехія та Словаччина, навіть якщо Україну буде полишено напризволяще» [14]. Чого дивуватися, якщо деякими політичними силами всередині України кордон з Росією розглядається, нехай умовно, як «східний фронт» [15].

Реально Україна опинилася в оточенні політично значущої для неї *пентакхії* - Росії, США, Польщі, Німеччини, Туреччини - країн, що відіграють (або відіграватимуть у майбутньому) особливу роль у становленні й розвитку України. Так, вочевидь, російський президент В. Путін, мислячи стратегічно й глобально, відводить Україні далеко не перше місце у списку геополітичних пріоритетів. Проблема України мала б бути вирішена сама собою і неодмінно у контекстуальному дискурсі співробітництва «Росія - Захід». Головне у списку В. Путіна - зближення із США та ЄС. Схоже, що саме в них він вбачає той «золотий ключик», яким можна відкрити будь-які геополітичні двері.

Проблема України сьогодні, на нашу думку, полягає у тому, щоб, примножуючи власну культурно-економічну ідентичність, зберегти статус нейтральної держави. Зауважимо, що Україна в ментальному плані перебуває у більш вигідному становищі, ніж Росія (та все ще мріє про власну доктрину Монро для Євразії). Україна може дозволити і дозволяє собі (будучи нейтральною) залишатися «безпечною». А «безпечні» й мало-забезпечені іноді мислять більш сміливо.

Дещо інакше виглядають справи у культурній і державотворчій сферах. Україна, формуючи власну національно-культурну ідентичність, доводить свою «окремішність» щодо Росії. Причому не обов'язково наполягати на «кричущих» розбіжностях, яких насправді небагато. Значно більше є чинників, що об'єднують: традиції співіснування, спільність культурних коренів, єдина православна духовність, врешті-решт спорідненість мов. Важливими є дійсна несхожість національних характерів, уподобань, новітнього куль-

турного дискурсу і, головне, державотворчих процесів в Україні і в Росії. Ці відмінності слід вивчати, аналізувати і навіть «плекати», оскільки саме вони є розділово-з'єднувальним знаком суспільно-державного буття новопосталих феноменів, ім'я яким «Україна» та «Росія». Ключовою для нашої держави в цьому контексті я б назвав проблему динамічного розвитку, визначення і поглиблення насамперед культурної та економіко-соціальної ідентичності. Адже національна ідея «включає динамічну складову, яка закладається новітньою історією нації і для якої характерна *перманентна змінність з часом, що несе з собою культурну "модернізацію" нації*» (курсив мій - В. Ф.) [16]. Кажучи відверто, нам, українцям, напевне, слід опановувати (пошлюся на слухну думку П. Струве щодо націоналізму російського) націоналізм «вільний, творчий і через це відкритий та в справжньому й кращому сенсі завойовницький» [17].

Звернімося ще до одного феномену, коли вже йдеться про особливості геополітичного становища України. Я б наважився назвати весь Центральноевропейський регіон *рухливою геополітичною зоною*, розуміючи під такою зоною територію, що охоплює ряд держав, які у минулому столітті не змогли через ті чи інші причини забезпечити цілісність і незмінність своїх територіальних кордонів. При цьому самі ці кордони ставали геополітично рухливими внаслідок територіальних, політичних та етнічних суперечок та конфліктів і, за рішеннями великих держав, «переходили» від однієї країни до іншої, а іноді навіть самовизначалися. В Європі таких районів підвищеної геополітичної активності було чимало. Згадаємо хоча б проблему Ельзасу і Лотарингії у франко-німецьких взаєминах. Чехословаччина упродовж більш ніж 70 років шість разів змінювала свій «геополітичний статус». В Україні як рухливу геополітичну точку можна визначити Буковину, яка п'ять разів «змінювала» свою приналежність. Закарпаття мало подібний досвід «зміни» державної приналежності і навіть одного разу політично самовизначалося. До таких точок можна віднести і Крим. Більше того, сьогодні Україна межує з такими геополітично рухливими регіонами, як Молдова і Придністров'я.

З огляду на розвиток інтеграційних стратегій існування таких регіонів у державі є позитивним явищем. Прикладом цього може бути те, як розглядається роль такої геополітично рухливої точки в Росії, як Калінінградська область. Про це говорив під час одного з круглих столів В. Спандарян, радник Міністерства закордонних справ

Російської Федерації: «Для адаптації до західних умов необхідний полігон... Полігон має бути: а) досить просторим; б) досить близьким до Заходу; в) досить незалежним і економічно самостійним... Як варіант - Калінінградська область. З можливістю самостійних міжнародних відносин, самостійного вступу в ЄС. Аналогія - Гонконг» [18]. Зрозуміло, подібний зовнішньо-економічний потенціал (розвиток вільних економічних зон), наявний у прикордонних регіонах України, ще не запрацював для її громадян.

Висновки

Про що розмірковує сьогодні європейський бюрократ? Напевне, про стабільність і гнучкість новоствореної «імперії» під назвою «Європейський Союз». Російський чиновник, мабуть, зітхає, згадуючи звитяжність старої імперії, і роздумує над її неоколоніальним оновленням (своєрідна «доктрина Монро» для СНД, насамперед для її слов'янської складової). Україні ж слід створити власну (не побоююся цього терміна) «демократичну імперію» з єдиним інформаційно-культурним та економічно гнучким простором, притаманним окремій державній одиниці. Критично розмірковуючи над словосполученням «демократична імперія», змушений сказати, що воно є скоріше виявом мовної гри, яка б спонукала до пошуку, стимулювала контраверсійні роздуми. Поняття «нація», «державна», «імперія» уживані тут як необхідні засоби (а не самоціль) для віднайдення можливих шляхів впливу на повсякденне життя в нашій країні. Слід хоча б інколи намагатися не з'єднувати процес «самотворення з політикою» [19].

Сподіваємося, що навіть такий стислий огляд згортання/розгортання державних форм не є зайвим для усіх, кому доводиться замислюватися над питаннями новітнього державного експериментування. Можливо, для нас, вихованих здебільшого на вірі у приреченість (закономірність), така світоглядна зміна відбуватиметься досить

непросто. І все ж не слід, мабуть, обожнювати закономірність. П. Рікер якось зауважив: «Самий смисл каузальності, яким користується історик, часто залишається наївним, доктринальним, таким, що коливається між детермінізмом та ймовірністю» [20]. Чи спроможний дослідник дати адекватну відповідь на запитання: «В чому полягає закономірність, глибинна значущість існування тієї чи іншої держави?». Звернімося тут до думки Ф. Броделя, який у фундаментальній праці «Що таке Франція?» писав: «Хіба, вдивляючись у товщу нашого минулого і задаючи питання, що це таке - Франція, я опікуюсь передусім не майбутнім цієї країни, хіба не ним цікавлюся у першу чергу? Сили вчорашньої й сьогоднішньої епох зчіплюються і сперечаються, утворюючи одну глибинну історію і визначаючи обличчя Франції. Від них залежить її життя, а може, й смерть, ані істинних причин, ані точної години якої нам знати не дано» [21].

Не наважуючись сказати більше, припустимо, що наведені у статті факти і роздуми можна було б віднести до первинного осмислення дослідного матеріалу у межах різноманітних *case studies*. Це є емпіричним передбаченням - очікуванням подібних випадків. За І. Кантом, воно інколи навіть не потребує знання причин і дій, а вимагає «спомину помічених подій у тому порядку, як вони зазвичай відбуваються одна за одною...» [22]. Як зауважив автор однієї ґрунтовної рецензії на книгу Б. Андерсена «Уявлені спільноти», процеси «невпинного націєтворення все ще тривають, як, до речі, й процеси одночасного націєруйнування - про що нам в Україні теж варто пам'ятати» [23]. Для України такий досвід, можливо, стане своєрідним і своєчасним спомином про майбутнє, в якому соціальна й національна гнучкість спроможна вплинути, за сприятливих обставин, на геополітичну передбачуваність (зрозуміло, у припустимих часових межах) і довготривалість існування нашої державної одиниці.

1. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества.- М.: Наука, 1977.- С. 664.
2. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории.- М.: Мысль, 1993.- Т. 1.- С. 151.
3. Плохотников К. Э. Нормативная модель глобальной истории.- М.: Изд-во МГУ, 1996.- С. 7-8.
4. Записка М. М. Сперанского о вероятностях войны с Францией после Тильзитского мира // Русская старина. - 1900. - № 1. - С. 58.
5. Записки герцога Абрантес, или исторические воспоминания о Наполеоне, революции, директории, консульстве, империи и восстановлении Бурбонов.- М.: В типографии А. Семена, 1837. - С. 101.
6. Никольсон Г. Как делался мир в 1919 году. - М.: ОГИЗ, 1945.-С.253.
7. Вольф М. Игра на чужом поле. 30 лет во главе разведки.- М.: Межд. отн., 1998. - С. 15, 134, 193.
8. Квицинский Ю. А. Время и случай. Заметки профессионала. - М.: Олма-пресс, 1999.- С. 14.
9. Бердяев Н. Новое средневековье // Философия творчества, культуры, искусства.- М., 1991.- С. 418.
10. Див. Берлин И. Философия свободы. Европа.- М.: Новое литературное обозрение, 2001. - С. 271.
11. Цит. за: Андерсон Б. Уявлені спільноти. - К.: Критика, 2001. - С. 215.

12. *Дергачов О.* Євроатлантичний контекст українсько-російських відносин // Україна між Росією і Заходом. Стратегія на початок XXI століття. Матеріали круглого столу.- К., 2000. - С. 72.
13. US-Soviet Relations. Hearings before the Subcommittee on Europe and the Middle East of the Committee on foreign affairs House of Representatives. 101 Congress. Second session.- Vol. 1. - Washington, 1988. - P. 208.
14. *Поузен Б. Р.* Концепція оборони для України // Україна: проблеми безпеки.- М.: Моск. Центр Карнегі, 1996.- С. 92.
15. Див., напр.: *Старикова Л.* Україна: 6 років апофеозу звільненої ментальності // Розбудова держави. - 1997.— № 7/8. - С. 18.
16. *Лисицин Е. М.* Національна ідея і стратегія національної безпеки // Стратегія національної безпеки України: проблеми розробки та імплементації: Матеріали науково-практичного семінару, 28 березня 2000 р. - К., 2000.- С. 19.
17. *Струве П. Б.* Два націоналізма // Русская мысль.- 1910. - № 6. - С. 173.
18. Україна між Росією і Заходом. Стратегія на початок XXI століття. Матеріали круглого столу. - К., 2000.- С. 72.
19. *Рорти Р.* Случайность, ирония и солидарность. - М.: Русское феноменологическое общество, 1996. - С. 160.
20. *Рікер П.* Історія та істина.- К.: Видавничий дім "KM Academia", 2001. - С. 34.
21. *Бродель Ф.* Что такое Франция? Кн. первая: Пространство и история.- М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1994. - С. 16.
22. *Кант И.* Антропология с прагматической точки зрения // Сочинения: В 6 т. - Т. 6.- М.: Наука, 1966. - С. 423.
23. *Рябчук М.* Перевинахід нації // Критика. - 2001. - Липень-Серпень.- С. 20.

Volodymyr Fisanov

STATEHOOD AS AN EXPERIMENT AND CONTEMPORARY UKRAINIAN CONTEXT

The article considers some conceptual approaches to explaining the phenomenon of the state in the context of organic historical process. The author makes an attempt to investigate some important aspects of the practice of foreign policy formation in contemporary Ukraine.